

Ivan Pavao II. i suvremeni ekonomski poredak

Moralni vidici socijalnih enciklika Ivana Pavla II.

Josip JELENIĆ

Sažetak

Služeći se teologijom u tumačenju zadaće ekonomije — u socijalnim enciklikama Laborem exercens, Sollicitudo rei socialis, Centesimus annus — Ivan Pavao II. izbjegava ideološki zamku dajući svojem nauku sveopću, ljudsku dimenziju. U toj perspektivi analizira se teološki karakter društvenog nauka Crkve, tj. njegova nad-ideološka dimenzija (1), korisnost i relativnost ekonomskog neoklasičnog modela (2) i 'ekonomski' nauk Ivana Pavla II. (3).

Uvodna misao

Zadaća ovog razmišljanja je traženje odgovora na pitanje: slaže li se analiza Ivana Pavla II. — iznesena u enciklikama *Laborem exercens*, *Sollicitudo rei socialis* i *Centesimus annus*¹ — s analizom neoklasičnih ekonomista? Na koji način se Papa služi postavkama 'neoklasičnog modela'? Pozivanje na teologiju štiti društveni nauk Crkve od ideološke zamke, tj. od pretvaranja u jednu od ideologija.² Društim riječima, učenje Crkve o društvenim pitanjima i problemima nije 'treći put' (između dva postojeća!) već opći poziv svim ljudima dobre volje na ostvarenje svoje od Stvoritelja primljene zadaće.

Riječ je, dakle, o promišljanju ekonomske etike u svjetlu moralnog učenja Ivana Pavla II. U sve tri enciklike, uz neznatne razlike, Papa izriče zabrinutost za gospodarski razvoj kroz izlaganje gorućih problema u suvremenom svijetu kao što su, primjerice, vrednovanje i dostojanstvo ljudskoga rada, analiza djelovanja postojećih ekonomskih i političkih struktura, kao i značenje i uloga kršćanskih etičkih načela.³

1 U tekstu će enciklike biti označene kraticama: LE, SRS, CA. Nadalje, bit će upotrijebljene sljedeće kratice: RN (Rerum novarum), QA (Quadragesimo anno), PP (Populorum progressio), MM (Mater et Magistra), PT (Pacem in terris).

2 »Društveni nauk Crkve« u tekstu će biti označen kraticom DNC.

3 S obzirom na Papinu zabrinutost za gospodarski razvoj usp.: LE, 18; SRS, 16–18, 31, 35, 36, 41, 45, 46; CA, 32, 33, 38, 41, 42, 43, 47...

Te i takve teme traže i anлізу neoklasičnog modela ekonomskog ponašanja koji se danas uzima kao »standard norma ponašanja« u ekonomiji.⁴ Upravo zbog te činjenice predmeti spomenutih enciklika su također *temeljna ekonomska motivacija* (koja pokreće proizvodnju, potrošnju i potražnju) i *ponašanje* ljudi kao plod motivacije. Međutim ono što bitno određuje promatrani predmet je njegovo čitanje u »svjetlu teologije i filozofije«.⁵ Iz tekstova svih triju enciklika veoma lako se može zaključiti da postoji uzajamna upućenost i povezanost ekonomije s filozofijom i teologijom. Ove pomažu ekonomiji da bude i ostane u službi čovjeka, njegovog osobnog i zajedničkog dobra.

1. Nadideološki značaj društvenog nauka Crkve

Uporaba teologije u analizi ekonomskih pitanja i problema oslobađa učenje Ivana Pavla II. od ideološke dimenzije. On se služi teologijom, a ne ideologijom, kako bi iznio i opravdao vlastito mišljenje o ekonomskim motivima i ponašanju radnika, uprave i poduzetnika. No Papa ide i korak dalje, oslanjajući se i na »filozofiju ljudske osobe kako je opisana i određena u Novom zavjetu«.⁶ Tako uporabom teologije i filozofije (o čovjeku) oblikovane Evanđeljem, čovjeka se određuje kao *svrhu* ekonomije: ona mu služi da ostvari svoj zadatak primljen od Stvoritelja.

4 »'Neoklasična ekonomija', ekonomska škola koju su utemeljili W. S. Jevons, C. Menger i L. Walras. Oko 1870. (...) postavili su temelje moderne analize sintetizirajući elemente potražnje i elemente troškova (...). Ključni element neoklasične ekonomije je uključivanje preferencije potrošača u potražnju za robom. Pokazali su da potražnja ovisi o graničnoj korisnosti i time otkrili kariku koja nedostaje u potpunoj teoriji tržišnog mehanizma. Nadalje Walras je otkrio kako analizirati gospodarstvo kao cjelinu, kao istodobno opću ravnotežu rada, kapitala i tržišta proizvoda.« (*Ekonomski leksikon*, Leksikografski zavod 'Miroslav Krleža' i Masmmedia, Zagreb 1995, str. 573.). S obzirom na »standard norme ponašanja« u neoklasičnoj ekonomiji usp. John J. Piderit, S. J., »Neoclassical Economics and the Economic Encyclicals of John Paul II« u John J. CONLEY, S. J., and Joseph W. KOTERSKI, S. J., *Prophecy and Diplomacy, The Moral Doctrine of John Paul II*, Fordham University Press, New York 1999., str. 211. (Budući da ću se često pozivati na analizu Johna J. Piderita, u daljnjem tekstu i bilješkama bit će označen kao Piderit). Riječ je o američkom isusovcu bogatog znanstvenog iskustva. Rođen je 1944. Studirao je na sveučilištima Oxford i Princeton gdje je magistrirao i doktorirao ekonomiju. Od 1990. do 1993. bi je rektor sveučilišta Marquette, te od 1993. do 2001. rektor sveučilišta Loyola u Chicagu. Uz brojne članke, glavno mu je djelo *The Ethical Foundations of Economics*, Washington, DC: Georgetown University Press, 1993.)

U svezi s »klasičnom ekonomijom«, riječ je o skupu »ideja i teorija koje su temelj ekonomske znanosti«. Razvila se u Britaniji (započinje s učenjem W. Pettyja, a završava s J. S. Millom) i Francuskoj (Boisguillebert, C. Sismondi) »u doba formiranja kapitalizma kao vladajućeg društvenog poretka«. Ostali važniji predstavnici su: F. Quesnay, R. J. Turgot, A. Smith, D. Ricardo i drugi. »Oni su težište istraživanja prenijeli na sam proces proizvodnje, smatrajući da se bogatstvo društva sastoji od proizvedenih materijalnih dobara; utvrdili su kako se stvara ekonomski višak, razvili teoriju vrijednosti koja objašnjava funkcioniranje gospodarskog mehanizma i odnose među velikim klasama...« (Usp. EL, nav. dj., str. 385).

5 Usp. Piderit, 212.

6 Uzmimo primjerice samo encikliku SRS, koja dostojanstvo čovjeka i njegovo dobro pretpostavlja materijalnim dobrima, br. 27, 28, ili pak CA, za koju je čovjek »mjerilo« ekonomskog napretka, br. 29, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 41.

To vrijedi za sve ljude, a ne samo kršćane ili, kako Ivan Pavao II. kaže, za »sve ljude koji vjeruju u Boga« (SRS 8).⁷

Upravo zbog svojeg transcendirajućeg karaktera učenje Ivana Pavla II. ne može se poistovjetiti s nekim »trećim putem« ili »trećim sustavom« u nizu već postojećih. To je s metodološkog stajališta moguće budući da se Papa ne služi postojećim ideologijama već teologijom i, na drugom mjestu, jer se samo služi određenim ekonomskim modelom — u ovom slučaju neoklasičnim modelom, ali se ne zaustavlja na njemu. On ga *samo* koristi kako bi shvatio i razumio što se događa u suvremenoj ekonomiji, ali ga istodobno i *nadilazi*. Nadilaženje je moguće teološkim pristupom promatrane stvarnosti, koji mu omogućuje da ne bude zarobljen samo ponuđenim vidikom (u ovom slučaju neoklasične ekonomije) čovjekove egzistencije, već da obuhvati i tumači cjelokupnu čovjekovu zbilju.⁸ Zbog toga DNC »nije neka *ideologija*, već brižljivo izrađena formulacija rezultata pomnog razmišljanja o složenoj zbilji ljudske egzistencije u društvu (...), i to u svjetlu vjere i crkvene predaje. Njegov je osnovni cilj da tu zbilju *protumači*, pri čemu ispituje je li u skladu ili nije sa smjernicama evanđeoskog učenja o čovjeku i njegovu zemaljskom, a ujedno i transcendentnom pozivu, te da na temelju toga pruži *putokaz* kršćanskom življenju. Stoga on ne ulazi u okvir neke ideologije, već spada u teologiju, i to posebno u moralnu teologiju« (SRS 41)⁹.

U enciklici *Centesimus annus*, tumačeći društvene i ekonomske sustave, Ivan Pavao II. nastavlja i pomnije obrazlaže istu misao: »Crkva ne posjeduje *modele* koje bi mogla ponuditi. Stvarni i istinski djelotvorni modeli mogu samo izrasti u okviru različitih povijesnih prilika zahvaljujući naporu svih odgovornih (...). Tom zalaganju Crkva nudi kao nezaobilaznu idejnu orijentaciju vlastiti društveni nauk, koji — kako je rečeno — priznaje pozitivnost tržišta i poduzeća, ali istodobno upozorava na nužnost da se oni usmjere prema zajedničkom dobru« (CA 43).¹⁰

7 Ističući nadređenost čovjeka ekonomiji, Papa niti se poziva niti se služi »nekim posebnim naukom kršćanske vjere«. On samo želi uvjeriti ljude koji vjeruju u Boga »kako je katoličko tradicionalno učenje o društvenoj etici ispravno i vjerodostojno« (Usp. Piderit, 213).

8 »Teološki pristup« (uz već rečeno u tekstu) shvaćam kao promišljanje i vrednovanje čovjeka u njegovim konkretnim djelatnostima — ekonomskoj, političkoj, socijalnoj — u svjetlu Božje stvoriteljske i spasiteljske nakane o njemu.

9 Obično se pod ideologijom misli na velike društvene sustave kao što su marksizam (komunizam), kapitalizam, liberalizam, socijalizam. Papine riječi u kvalifikaciji društvenog nauka Crkve kao »brižljivo izrađene formulacije rezultata pomnog razmišljanja o složenoj zbilji ljudske egzistencije u društvu« (usp. SRS 41) mogle bi se primijeniti na svaki od navedenih sustava kao ideologije i zato nema razlike između društvenog nauka Crkve i spomenutih ideologija jer je i ono ideologija kao i svaka druga. Postoji bitna razlika: društveni nauk Crkve analizira sveukupnu ljudsku stvarnost u svjetlu vjere, za razliku od ideologija koje to ne čine. Prema tome, kada Papa upotrebljava naziv ideologija, misli na razrađen socijalni, ekonomski ili filozofski sustav koji ne uključuje transcendentnu dimenziju ljudske egzistencije. Marksizam i kapitalizam također tumače stvarnosti ljudske egzistencije, no ipak je u oba slučaja izostavljena religiozna dimenzija« (Usp. Piderit, 213).

10 Očito je, iz citiranog teksta, da iako Crkva po svom poslanju treba osigurati vodstvo različitim društvenim skupinama i u različitim vremenima, ne može oblikovati model koji bi vrijedio za sve i zauvijek. Zato Papa ističe da se određeni ekonomski sustav može primijeniti samo na određenu povijesnu situaciju i razdoblje. Primijenjeno na ekonomiste, oni u stvaranju ekonomskih modela mo-

Činjenica da se DNC ne može svesti na određeni (ideologijski) model lišava ga zapovjednog, »moraš« načina s obzirom na prihvaćanje istina koje iznosi i tumači. Zato se isti služi iznošenjem idealnoga ili najbolje mogućega (u odnosu na stvarno stanje), kao i *preporukama i pozivanjem* čovjeka da izbjegava očito pogrešne putove i pristupe.¹¹ Konačno, »svrha pisanja društvenih enciklika je *uvjeravanje* ljudi i institucija da promjene svoje ponašanje tako da društvo učine što više pravednim, uzimajući u obzir stvarne uvjete i u razumnom vremenskom razdoblju.«¹²

Slijedeći logiku nepodlaganja DNC određenom modelu već ga samo upotrebljavajući kako bi se uočilo stvarno stanje kao i odabir obrasca »preporuka«, upućuje na Papino zalaganje za pravdu u društvu, u svakom društvu. On govori o pravdi kao idealu za kojim svako društvo mora težiti. Iako pritom ne govori o promjeni standarda ili mjerila pravde, ipak priznaje da se praktični standardi pravednosti trajno mijenjaju. Tako primjerice govoreći o pravednim uvjetima rada, svjestan je kako su u brojnim zemljama — uključujući razvijene i nerazvijene — trenutno postojeći radni uvjeti daleko bolji od onih prije stotinu godina. Ipak je jaz između razvijenih i nerazvijenih porastao u zadnjih stotinu godina. Napredak je učinjen uz brže poboljšanje u razvijenim zemljama. Zbog činjenice da su bogate zemlje uspjele poboljšati uvjete rada veoma brzo, nepravda koju trpe siromašne zemlje još je veća i žalosnija.

U svezi s odabirom i uporabom određenog modela, na istom primjeru, potrebno je istaknuti da Papa, osim upućenosti na moralna i teološka načela, *mora* upotrijebiti neku vrstu ekonomskog modela kako bi vidio je li društvo blizu idealu pravde ili ide u još veću nepravdu. To nije u proturječju s ranije iznijetim tvrdnjama kako Crkva ne propisuje modele ekonomskih ili društvenih struktura. »Netko može upotrijebiti model kako bi približno označio gdje se trenutno nalazi, bez obveza uporabe istoga modela za nužne promjene koje treba uvesti u društvo. Isto tako, ako netko želi uvesti ekonomske promjene i ako želi izbjeći uništenje ostvarenih dobrih rezultata, neki ekonomski model je neizbježan (...) bez koga, niti čvrsta moralna i teološka načela ne bi mogla osigurati dostatni poredak ili sustav koji bi odgovorio na temeljna pitanja...«¹³

Ivan Pavao II. se koristi određenim ekonomskim modelom prema kriteriju *tantum quantum*, tj. kao »kamerom« u snimanju stvarnog ekonomskog i socijalnog stanja. Takvu uporabu ekonomskog modela prate i određene *dobrobiti*: spoznaje-mo i uočavamo napreduje li netko u ostvarenju pravde na svim razinama; model pokazuje područja koja zahtijevaju promjenu; iznijeta teološka i moralna načela mogu biti upotrijebljena za poboljšanje ili promjenu modela; važnost uporabe mo-

raju biti spremni na usavršavanje i promjenu istih ako se pokažu neprikladni za određeno razdoblje i situaciju.

11 Dakako da u slučaju nepostojanja određenog modela poruka može izgledati pomalo neodređena i idealistička, što ne priječi Crkvu da je »naviješta«. Uostalom, Crkva iznosi određene ideale koji će biti ispunjeni, ostvareni samo »na koncu vremena« (Usp. Piderit, 214).

12 Isto, 214.

13 Usp. isto 215.

dela od ljudi koji mogu utjecati na oblikovanje pravedne gospodarske i socijalne politike.¹⁴

Čini se da bi za tako 'oslobodeni' DNC, pogotovo kada je riječ o ostvarivanju ekonomske sastavnice, najprikladniji bio *slobodni tržišni sustav*. U svezi s tim, a u odnosu na razmišljanje i učenje Ivana Pavla II., enciklika *CA* poprilično je uzburkala duhove među ekonomistima i političarima. Naime, svaka skupina tumačila je iznijete stavove u enciklici na svoj način, tj. sebi u korist ili kao potvrdu vlastite ekonomske politike. Duhovi su se podijelili oko toga je li Papa izabrao i potvrdio kapitalistički sustav slobodnog tržišta kao jedini ispravan i samim tim osudio drugi postojeći sustav?

Iz samog teksta enciklike jasno je da se Papa olako ne opredjeljuje za ovaj ili onaj sustav kako to žele političari i ekonomisti. Ivan Pavao II. *veoma oprezno* (skoro bih rekao bojažljivo!) predlaže ekonomiju slobodnog tržišta kao preferirani put gospodarskog razvitka na ovom stupnju ekonomskog razvoja. Zato na pitanje je li kapitalizam društveni sustav i model »što ga treba preporučiti zemljama Trećega svijeta koje traže put istinskog gospodarskog i građanskog napretka«, odgovara: »Ako se pod 'kapitalizmom' misli na ekonomski sustav koji priznaje temeljnu i pozitivnu ulogu poduzetništva, tržišta, privatnog vlasništva i dosljedno tomu odgovornosti za sredstva proizvodnje, slobodnog ljudskog stvaralaštva na sektoru ekonomije — odgovor je dakako pozitivan, premda bi se možda zgodnije moglo govoriti o 'ekonomiji poduzetništva', ili o 'tržišnoj ekonomiji', ili jednostavno o 'slobodnoj ekonomiji. No ako se pod 'kapitalizmom' misli na sustav u kojemu sloboda u ekonomskom području nije stavljena u čvrsti pravni okvir koji će je staviti u službu cjelovite ljudske slobode, te je smatrati posebnom dimenzijom te slobode čije središte jest etičko i religiozno — tada je odgovor odlučno negativan« (CA 42).

Iz navoda je očito da Papa, ne želeći odbaciti ono što je dobro u postojećim sustavima, istodobno uporno ističe »značenje čvrste, pravne strukture u koju slobodno tržište mora biti uokvireno (utkano, usađeno) ako želi polučiti moralne i teološke ciljeve koji su veoma važni za kršćane i pripadnike drugih religijskih denominacija.«¹⁵ Tržišno gospodarstvo je bogato i plodno u smislu obilja biranja. Pitanje je koliko je to socijalno važno, ili uopće nije važno za ljude. Nadalje, ono je učinkovito u punom smislu riječi samo za ograničen broj ljudi koji mogu potpuno sudjelovati u tržišnim mehanizmima. Tako, iako je »slobodno tržište najdjelotvornije sredstvo kako bi se upotrijebili resursi i djelotvorno odgovorilo na potrebe«, ali »samo za one potrebe koje su 'plative', koje se mogu kupiti, i za one resurse koji su 'prodajni', tj. u stanju da postignu odgovarajuću cijenu« (CA 34), stvarne potrebe velike većine ljudi — siromašnih — nikada nisu očitovane na tržištu. Si-

14 Isto, str. 216.

15 Isto 217.

S obzirom na »strukturu« o kojoj papa govori, riječ je 'pravnom kosturu' svakog društvenog sustava koji se može odrediti kao uzajamno smisleni, uzročni odnos između dijelova te dijelova i cjeline. Prevedeno jezikom enciklike *CA*, to znači da dijelovi sustava — ekonomski, politički, socijalni, kulturni — moraju biti u međusobnom služenju i potpomaganju, a zatim svi zajedno u službi cjeline, tj. društva čija je svrha i razlog postojanja cjelovito dobro čovjeka. Pravne norme su nužno potrebne kako bi se djelovanje ekonomskog sustava stavilo u službu općeg dobra.

romašni, naime, »nemaju dostatnog kapitala da bi mogli biti aktivni sudionici tržišta.«¹⁶ Papa, dakle, ne propušta priznati dobre strane slobodno tržišnog gospodarstva, no istodobno očituje i svoju suzdržanost prema tom sustavu i to upravo zbog njegove »uskogrudnosti«, tj. usredotočenosti na samo malen broj ljudi. »Potrebno je«, kaže Papa, »odstraniti zapreke i monopole koji tolikim narodima koč razvitak, jamčiti svima — pojedincima i narodima — temeljne uvjete koji dozvoljavaju sudjelovanje u razvitku« (CA 35).

2. Sastavnice neoklasičnog modela

Kako je s jedne strane očito — iz navedenih tekstova enciklika Ivana Pavla II. — da je on sklon odobriti slobodno tržišno gospodarstvo, a s druge strane ekonomisti se služe neoklasičnim modelom da objasne funkcioniranje slobodne ekonomije i približe je stvarnosti, čini mi se korisnim iznijeti bitne sastavnice i način djelovanja istog modela.¹⁷

2.1 Oblici neoklasičnog modela

Neoklasični model se pojavljuje u dva oblika: *statičnom* i *dinamičnom*.¹⁸ Danas se za tumačenje slobodne tržišne ekonomije više upotrebljava statični model iako bi dinamični model bio prikladniji i bliži naravi slobodne ekonomije. Naime, prema Pideritu statični model je »pomno dotjerivan tako da odgovara strogim kanonima prirodnih znanosti, (...) čija je norma bila hermeneutički vodič za ekonomiste neoklasičare.«¹⁹

16 Usp. Piderit, 217.

17 U ekonomskoj znanosti model je »formalan ili neformalan okvir analize ekonomske pojave koja sadržava skup njezinih ključnih obilježja koje treba objasniti i skup ključnih odrednica tih obilježja. Želja da shvate ekonomske pojave i objasne ih potiče teoretičare da iz složene stvarnosti prijednu na područje logičke jednostavnosti. Sredstvima teoretske apstrakcije sažimlju složene ekonomske pojave na za analizu prihvatljive dimenzije. Rezultat te redukcije je logički model, prikladan za objašnjenje promatranog ekonomskog fenomena. Iz logičkog se modela logičkim dokazivanjem dolazi do logičkih ili modelskih zaključaka. (...) Model se konstruira radi analize ponašanja ekonomskih subjekata i predviđanja razine ili kretanja endogenih varijabli.« (Usp. Ekonomski leksikon, nav. dj., str. 531).

18 »To je uobičajena podjela ekonomskih modela. *Statički ekonomski model* prikazuje skup međuovisnosti između varijabli ekonomskog sustava koji se nalazi u stanju ravnoteže u određenom trenutku ili razdoblju. (...) *Dinamički ekonomski model* proučava vremenski tijek i proces promjene jednog ravnoteženog stanja u vremenu, proces transformacije početnog i završnog stanja. U dinamičkim modelima se ispituje kako promjena varijable u nekom razdoblju utječe na promjene te varijable i ostalih varijabli u nekom drugom razdoblju, te ovisnosti vrijednosti neke varijable u jednom razdoblju o vrijednosti te varijable u nekom drugom (prijašnjem) razdoblju. (Usp. EL, nav. dj., str. 533).

19 Usp. Piderit, 218.

2.2 Poučci ili teoremi statičkog neoklasičnog modela

Statični model očituje se kroz četiri teorema ili poučka: prva dva su o ekonomskom blagostanju, treći o komparativnim prednostima međunarodne trgovine, a četvrti o novčarskom i burzovnom tržištu.²⁰ Dok prvi poučak tvrdi da tržišna ekonomija — uz bilo koju početnu raspodjelu u statičkom modelu — omogućuje učinkovitu uporabu resursa u gospodarstvu, tj. »sav je rad i kapital iskorišten i ne postoji nikakvo ponovno raspoređivanje koje bi proizvelo *veći dobitak*«, dotle drugi poučak slijedi obrnutu logiku tvrdeći da se za svaku uravnoteženost cijena na tržištu može naći početna raspodjela dobara koja će ostvariti određenu cijenu u statičnoj slobodnoj tržišnoj ekonomiji.²¹ Prema trećem poučku, zemlje (slobodnog tržišnog gospodarstva) su uvijek na dobitku ulazeći u međunarodnu trgovinu, a razlog je u činjenici što svaka zemlja ima usporedne prednosti u nekim dobrima.²² Riječ je više o idealu, nego o stvarnosti sa stajališta obostrane koristi i dobiti. Konačno, četvrti poučak usredotočuje se na uzajamno povjerenje javnosti i samog novčarskog tržišta. Drugim riječima, političko gospodarska sigurnost jamči i sigurnije djelovanje tržišta novca, odnosno svih njegovih čimbenika i sudionika.

Je li moguće spomenute poučke neoklasičnog modela primijeniti u stvarnosti? John J. Piderit, koji u detalje obrazlaže navedeni model, kaže da »su nabrojani poučci tako umirujući da razborit neoklasični ekonomist mora sumnjati jesu li uopće istiniti.«²³ Stoga zagovornici neoklasičnog statičkog modela navode određene *pretpostavke* uz koje bi se navedeni poučci pokazali ostvarivim i to ne u apolutnom smislu.²⁴ Ne ulazeći u daljnje detaljno tumačenje istinitosti i u ekonom-

20 *Prvi poučak o gospodarskom blagostanju*: »Za svaku raspodjelu početnih dobara u slobodnoj tržišnoj ekonomiji postoje određena cijena za sva dobra, službe, rad i kapital koji omogućuju punu uporabu svih resursa u gospodarstvu.« *Drugi poučak o gospodarskom blagostanju*: Analogno, određenim cijenama »postoji početna nadarenost dobara, takva da su svi resursi u gospodarstvu upotrijebljeni na najučinkovitiji način. Tako cijene omogućuju punu zaposlenost rada i drugih dobara.« *Treći poučak o komparativnim prednostima međunarodne trgovine*: »Svaka zemlja slobodnog tržišta dobiva, slobodno trgujući s drugim zemljama, pa i onda kada zemlja osjeća da su njezini resursi slabi u usporedbi s drugim zemljama.« *Četvrti poučak odnosi se na novčarsko i burzovno tržište*: »Ako je stopa rasta novca poznata kao i odnosne informacije pristupačne javnosti, novac poboljšava djelovanje ekonomskog sustava, a promjene cijena se mijenjaju predvidljivo u skladu s rizičnim karakteristikama.« (Usp. Piderit, 218–219).

21 Isto, str. 219.

22 Prema podacima u sredstvima javnog priopćavanja o odnosima u međunarodnoj trgovini i razmjeni, čini se da obostrana dobit ili dobrobit zemalja ne ovisi često od same činjenice »usporedne prednosti u nekim dobrima«. Potonje je podložno »zakonu bogatih i jačih« koji *usporednu prednost* poništava ili preokreće u korist jačega.

23 Usp. Piderit, 220.

24 Riječ je o slijedećim pretpostavkama: (1) Svako tržište je savršeno sposobno za konkurenciju, tj. nema dominantnih ekonomskih agenata (kao monopolisti, oligopolisti ili agenti saveznih vlada)... (2) Nema zapreka za ulazak na tržište (3) Potrošači nastoje što je više moguće uvećati svoje bogatstvo bez obzira na druge i svi proizvođači teže dobiti. (4) Nema javnih dobara kao što je šutnja, čisti zrak, sigurnost i dr. (.) (6) Nema stečaja ili bankrota. (7) Sva su dobra za trgovanje...« Primjerice, prva i druga pretpostavka podrazumijevaju da su metode proizvodnje bilo kojeg dobra poznate u društvu, što je u slučaju novih proizvoda pogrešno jer novi proizvodi uključuju novu tehnologiju (ne unaprijed poznatu) sa svim posljedicama itd. (Usp. Isto, str. 220–221).

skoj stvarnosti primjenjivosti neoklasičnog statičkog modela, možemo se složiti s Pideritom kako je »svaki model samo približavanje stvarnosti«, dok su poučci »korisni jer pomažu u razumijevanju funkcioniranja sadašnje ekonomije«, ali samo na razini statičkog modela. Naime, iako poučci statičkog modela sugeriraju da »što je točno u statičkoj ekonomiji, bit će nekako ispravno i u dinamičkoj ekonomiji«, danas ipak ne postoji dobro razvijen dinamički model.²⁵

2.3 Opravdanje uporabe neoklasičnog modela?

Temeljno pitanje koje se postavlja u svezi s neoklasičnim modelom vezano je uz njegovu *etičku prihvatljivost* ili *neprihvatljivost*. Drugim riječima, kako shvaća tržište i ponašanje proizvođača i potrošača te omogućuje li pravednu raspodjelu dobara ili ne? U prvi mah, iz dosada rečenog, čini mi se da ga ne bi trebalo odbaciti (i pored prikriveno lažnih pretpostavki i uz svu manjkavost u životnoj stvarnosti) iz dvojakog razloga. Prvo jer, čini se, funkcionira dobro u različitim područjima ili je bolji od dosad postojećih. Drugo, »kakav god se model predložio, mora oblikovati poučak koji bi dopuštao učinkovitu raspodjelu resursa ili bi tvrdio da je ekonomija organizirana u skladu s modelom djelotvornija od one koja bi bila bliža pretpostavkama alternativnog modela.«²⁶

Mislim da svatko tko razmišlja kršćanski, tj. etički osjetljivo, ne smije biti neosjetljiv na socijalnu i ekonomsku nepravdu koja se na svjetskoj razini najvidljivije pokazuje u nepravednoj raspodjeli dobara. Kršćanin se ne može razbacivati dobrima dok su drugi u potrebi. Djelujući ekonomski, on želi znati (ima pravo i dužnost znati!) da dobra nisu uludo potrošena i da svi ljudi primaju ono potrebno. U tome mu može pomoći i poznavanje neoklasičnog modela koji može poslužiti kao okvir susreta između suvremene ekonomije i socijalnih zahtjeva čovjeka i pomoći u shvaćanju ekonomskog ponašanja ljudi. U tom smislu, do određene mjere, upotrebljava ga i Ivan Pavao II. u svojim socijalnim enciklikama.

Nadalje, čini se da i pored toga što je neoklasični model potpuno liberalan, tj. *slobodan* od etičkih vrijednosti, i za kršćanina je upotrebljiv u točno određenom smislu. Tajna je u »oblikovanju *funkcije korisnosti* kao nestrukturirane i pristupačne za prihvaćanje bilo kojih etičkih načela koje (...) potrošači mogu izabrati...«²⁷ Zbog širokog shvaćanja funkcije korisnosti ili malobrojnih ograničenja tzv. 'slabi' model je u prednosti pred 'jakim' modelom jer obuhvaća ponašanja svih potrošača

25 Usp. Isto, str. 222.

26 Usp. isto, str. 222. Čini se da smo blizu misli Ivana Pavla II. u CA kada govori o razlogu mogućeg pada komunističkog režima: »Drugi čimbenik u krizi sigurno je bila nedjelotvornost ekonomskog sustava, koju ne smijemo gledati samo kao tehničko pitanje nego, daleko više, kao posljedicu kršenja ljudskih prava na inicijativu, na vlasništvo i na slobodu u ekonomskom sektoru.« (br. 24)

27 Usp. Piderit, 223. Isti autor nastavlja: »Petrošači koji ulažu malo dobara, u uvjerenju da su na taj način bliži Kristovoj poruci, jednako su prihvaćeni u ovom sustavu kao i oni potrošači koji nastoje zaraditi što je više moguće novca i to sve potrošiti.« Prema neoklasičnim ekonomistima takve »pripadajuće pretpostavke ponašanja potrošača i proizvođača čine 'slabi' model ekonomskog ponašanja« jer »ne unosi puno etike u strukturu«, za razliku od 'jakog' modela koji sadrži puno više etičkih pretpostavki. (str. 224).

bez obzira na njihova etička načela.²⁸ Drugim riječima, neoklasična ekonomija želi izaći svakome u susret (ili svakoga privući!) na način »oslobađanja funkcije korisnosti« od etičkoga. Bitno je za neoklasični model da »svaki potrošač i proizvođač želi svoju korist, tj. *zadovoljstvo, radost i blagostanje*« što nužno određuje njihovo ponašanje i način življenja.²⁹

Ukratko, pitanja kojima se bave neoklasični ekonomisti, a koja privlače pozornost i sudjelovanje ljudi s određenim etičkim načelima, odnose se na (a) ponašanje ekonomskih agenata, (b) isticanje savršeno natjecateljskog karaktera tržišta i (c) proučavanje raspodjele dohotka i blagostanja. Zato će predmet promišljanja sljedećeg poglavlja biti Papin teološki pristup opisanom neoklasičnom modelu. Određenije, riječ je o analizi ponašanja potrošača, proizvođača, radnika i poduzetnika u teološkoj perspektivi.

3. Ekonomsko učenje Ivana Pavla II.³⁰

Socijalne enciklike Ivana Pavla II. — *LE, SRS i CA* — nisu u prvom redu statističke informacije predstavljene upadljivim i preglednim tablicama, crtežima i brojkama ili pak skup poučaka za ekonomsko ponašanje ljudi. Naime, sa stajališta točnih statističkih informacija, a u svezi s problemima i pitanjima o kojima je riječ, enciklike su manjkave.³¹ Međutim, treba odmah reći da to nije njihova prva i najvažnija namjera. Papa se služi *metodom teološkog pristupa* (vidi bilj. 8) gospodarskoj, socijalnoj i političkoj problematici. Uz specifične činjenične tvrdnje — kako ljudi razmišljaju i djeluju i njihova reakcija na različite politike — često govori ne o onome što i kako je, već kako bi trebalo biti. Dakle prisutna je proročka dimenzija kao bitna sastavnica teološke vizije. U promišljanju o ekonomskim čimbenicima — radnicima, potrošačima, proizvođačima, poduzetnicima — Papa redovito ističe uz horizontalnu i vertikalnu dimenziju njihovog ponašanja, što je u skladu s kršćanskim poimanjem čovjeka.

3.1 Ekonomsko ponašanje potrošača³²

Kategorija potrošača (ili kako danas govorimo *modernih potrošača*) jedan je od bitnih elemenata u strukturi svakog ekonomskog modela i predmet je svake analize određenog gospodarstva. Nadalje, uz pojam potrošača vezana je i kategorija *izbora ili biranja*. Upravo u toj točki zahvaća Ivan Pavao II. podsjećajući da su čov-

28 Vidi o tome više u: John PIDERIT, S. J., *The Ethical Foundations of Economics*, Georgetown University Press, Washington, D. C., 1993). Michael J. SANDEL, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.

29 Usp. Piderit, 224.

30 Papa nije ekonomist, već kao teolog i učitelj predlaže načela i kriterije ekonomskog djelovanja.

31 Piderit smatra da je nedostatak statističkih informacija u socijalnim enciklikama Ivana Pavla II. prilika »svjetovnjacima u društvu koji bi mogli dati važan doprinos u prikupljanju bitnih podataka« u svezi s vjerodostojnosti tvrdnji koje Papa iznosi. (Usp. Piderit, 226).

32 Slijedim redosljed podnaslova iz Piderit, 226, 230, 237.

jeku, uz cijenu i kulturu, potrebna određena načela prema kojima izabire. Danas, više nego ikada i upravo zbog »obilja« u tržišnom gospodarstvu, čovjek–potrošač mora *mudro* birati kako bi mu izbor bio u službi posljednje svrhe njegovog života, znajući da *pretjerano* raspolaganje svakovrsnim materijalnim dobrima »lako čini ljude robovima 'posjedovanja' i izravnog uživanja (...). Zlo nije u samome 'imati' kao takvome, već u posjedovanju koje se ne obazire na *kakvoću i hijerarhijski poredak* posjedovanja dobara: na kakvoću i hijerarhijski poredak što proistječu iz podređenosti dobara i njihove raspoloživosti čovjekovom 'biti' i njegovu pravom pozivu« (SRS 28).

Potrošač dakle mora imati 'hijerarhijski poredak' ili ljestvicu vrednota prema kojoj će birati. Zanimljivo je da Papa, istodobno ističući važnost poznavanja i razumijevanja hijerarhije vrijednosti, ne određuje pobliže što znači taj poredak.³³ Njegov teološki obzor je namjerno 'beskrajan' kako bi obuhvatio *sve koji vjeruju* da su ljudi usmjereni prema Bogu. Zato bi im i sva dobra koja kupuju i troše trebala pomoći da što više postanu slični Bogu. »No da bismo dostigli pravi razvoj, nužno je da nikada ne izgubimo s vida spomenuto *mjerilo*: ono je uistinu utisnuto u *samu narav čovjeka*, koga je Bog stvorio na svoju sliku i priliku (usp. Post 1, 26).... Čovjek tako dobiva određenu prisnost s drugim stvorenjima: pozvan je da ih koristi, da se za njih brine (...). No, istodobno čovjek mora ostati podložan volji Boga koji mu propisuje granice u uporabi stvari i gospodstvu nad njima (usp. Post 2, 16–17) (...) i njegovu pozivu na besmrtnost (usp. Post 2, 9; Mudr 2, 23). Tako čovjek, budući je slika Božja, ima i s njime pravo srodstvo. Na temelju toga učenja, razvoj se ne može sastojati samo na uporabi, gospodstvu i *ishitrenom* posjedovanju stvorenih stvari i proizvoda čovjekove radnosti, već više u podvrgavanju posjeda, gospodstva i uporabe božanskoj slici u čovjeku i njegovu pozivu na besmrtnost« (SRS 29).

Papa govori o transcendentnoj zbilji ljudskoga bića koja nije sadržana (obuhvaćena) u neoklasičnom modelu. Upravo u odnosu na tu stvarnost, razumno bi bilo pitati se kako ona utječe na ponašanje ljudi. Određenije, slijede li oni koji prihvaćaju svoju transcendenciju prema Bogu različite obrasce potrošnje u odnosu na one kojima je takvo vjerovanje nevažno? Piderit se poziva na rezultate istraživanja Roberta Wuthnowa koji upućuju na zaključak kako nema razlike između vjernika i nevjernika s obzirom na tip ekonomskih odluka.³⁴ Jednako dakle shvaćaju potrošnju i jedni i drugi, što upućuje na činjenicu da »religijske organizacije ne pružaju vjernicima jasnu sliku očekivanog ekonomskog ponašanja«. ³⁵

Možda je baš ta činjenica i jedan od razloga zašto Ivan Pavao II. upozorava kršćane (često i uporno!) na pretjeranu potrošnju u različitim ekonomskim okruženjima i modelima: »Povijesno iskustvo Zapada (...) pokazuje (...) da je otuđenje zajedno s gubitkom vjerodostojnog smisla za egzistenciju ipak stvarna činjenica i

33 Iz tekstova u SRS daje se naslutiti da veliku važnost u čovjekovom ispravnom formiranju discipliniranog potrošača ima *odgoj*. Zato u društvu moraju postojati odgojne službe koje bi potrošaču pomagale da učini pravilan izbor.

34 Riječ je o rezultatima objavljenim u Robert WUTHNOW, *God and Mammon in America*, Free Press, New York 1994.

35 Usp. Piderit, 228.

u zapadnim društvima. Zbiva se u potrošnji (...)» (CA 41). Ustvari, »kako se javljaju i određuju nove potrebe, uvijek im prethodi više ili manje prikladna koncepcija čovjeka i njegova istinskog dobra: izborom proizvodnje i potrošnje očituje se određena kultura kao globalna koncepcija. Odatle proizlazi pojava *konsumizma*. (...) Ekonomski sustav sam po sebi ne posjeduje kriterije koji bi dozvoljavali da ispravno razlikujemo nove i uzvišenije oblike zadovoljavanja ljudskih potreba od novih uvedenih potreba koje ometaju oblikovanje zrele osobnosti. Zato je nužno i hitno *veliko odgojno i kulturno djelo* koje će obuhvatiti odgoj potrošača za odgovornu uporabu njihove sposobnosti izbora, oblikovanje visokog smisla odgovornosti među proizvođačima i, pogotovo, među profesionalcima masovnih komunikacija, uz također nužan zahvat javnih vlasti« (CA 36).

Očito je iz citiranih tekstova da Papa pridaje veliku važnost *odgoju* koji bi početno obuhvaćao određivanje i obajašnjavanje strukturirane *hijerarhije dobara* i njihova odnosa u osmišljavanju čovjekovih egzistencijalnih svrha. Svi čimbenici u društvu moraju se uključiti u takav odgojni proces kako bi se spasilo ljude od novog oblika ropstva, tj. pretjerane potrošnje.

Papa nadalje ukazuje na ograničenost tržišta i tržišnih mehanizama jer »postoje važne ljudske potrebe izvan njihove logike; postoje dobra koja se na temelju vlastite naravi ne mogu i ne smiju prodavati ni kupovati« (CA 40). Ta je logika suprotna ligici neoklasičnog modela koji zagovara ideju da se sve može kupiti i prodati.³⁶ Tako je dakle i ograničenost ili nedostatnost tržišnih mehanizama još jedan poticaj više svima da ozbiljnije shvate i prihvate Papin poziv za smodisciplinu i samokontrolu u kupovanju odnosno trošenju.³⁷

3.2 *Ekonomsko ponašanje radnika*

U enciklici *LE*, koja je izričito posvećena ljudskom radu, Papa se opire načinu uporabe kategorija rada i kapitala kao i njihovom dijeljenju (odvajanju rada od kapitala i odvajanju obojega od čovjeka) u suvremenoj ekonomiji. Prvotni razlog je bojazan da bi takvo opredmećivanje dovelo do odvajanja rada od njegovog *osobnog* sadržaja.³⁸ Drugim riječima, ne smije se nikada zaboraviti da je rad djelovanje ljudskog bića, čovjeka, koji ne može biti samo karika u velikom proizvodnom lancu ili procesu. Stoga je upravo *subjektivnost* ljudskoga rada dimenzija koja izriče njegovo značenje — s jedne strane i podsjetnik da je u prvom redu osoba predmet ove analize — s druge strane. »*Kao osoba, čovjek je dakle, subjekt rada. Kao osoba on radi, izvršava različita djelovanja*« koja »služe ostvarenju njegove

36 Piderit, na temelju citiranog teksta iz CA, nabraja dobra koja se ne mogu i ne smiju prodavati i kupovati. To su: »kolektivne potrebe kao mir, sigurnost, čisti zrak, voda, historijska svijest... Osobna dobra (...) osobna čast, politički glas, zatvorska kazna, ropstvo ljudi, brak, obećanje i samopovjerenje. Također se ne bi mogle kupovati i prodavati seksualne usluge, roditeljska služba, novorođenčad i ovisnici o drogi.« (str. 229). Više o dobrima koja se ne mogu kupovati i prodavati vidi u Michael WALTZER, *A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books, New York 1983.

37 S obzirom na korijene nastanka »konsumizma« u Europi, vidi Peter BROWN, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200–1000*, Blackwell, New York 1996,

38 Usp. Piderit, 230.

ljudskosti, ispunjenju zvanja koje mu je svojstveno u ime ljudskosti, a to je da bude osoba (...). No kršćanstvo je (...) u tome napravilo temeljiti preokret pojmova, polazeći od cjeline evanđeoske poruke i posebno istine da je Onaj koji je, iako Bog, u svemu postao sličan nama, najveći dio svoga života na zemlji ručno radio u svojoj tesarskoj radionici. Ta činjenica sama oblikuje najrječitije 'evanđelje rada', koje pokazuje da temelj odakle se može prosuditi vrijednost ljudskog rada nije u prvom redu vrsta izvršenog rada nego činjenica da je to osoba koja ga čini. Izvore dostojanstva rada treba dakle tražiti u prvom redu ne u objektivnoj dimenziji, nego u subjektivnoj« (LE 6).³⁹

Iz rečenoga je očito da je nazivlje kojim se služe ekonomisti — *kvalificiran i nekvalificiran rad i ljudski kapital* (ili jednostavno rad i kapital) nešto drugotno. Prvotno je osoba koja radi! Osoba stvorena na sliku i priliku Božju. U skladu s tom istinom prema radniku se mora postupati na određeni način. On ima pravo na određena očekivanja. Je li to možda za ekonomiste, osobito za promicatelje slobodno tržišnog neoklasičnog modela, 'tvrd govor'? Piderit misli da neki ekonomisti pokazuju zanimanje za takvu vrstu razmišljanja.⁴⁰ Ipak, za njih je varijabla 'rad' korisna i samo kao jedan od elemenata u proizvodnoj funkciji. Oni ne smatraju da je uporaba 'rada' na taj način neetička.

Tom stavu ekonomista, sa stajališta učenja Ivana Pavla II., može se dati dvostruka kvalifikacija: s jedne strane, dok ekonomisti smatraju njihov ekonomski model *korisnim u približavanju stvarnosti*, »tehnička uporaba riječi 'rad' u smislu odvojenosti (od subjekta) je zakonita« i, s druge strane, sama *manjkavost* pretpostavljenog savršenog natjecateljskog funkcioniranja tržišta sili ekonomiste da sve više uzimaju u obzir »specifično ljudski čimbenik na tržištu rada«. ⁴¹ Drugim riječima, nesavršenost neoklasičnog modela, u odnosu na stvarnost, sili ekonomiste da ga relativiziraju uz sve veće poštivanje subjekta, tj. čovjeka–radnika, jer »počelo, subjekt i svrha svih društvenih ustanova jest i mora biti ljudska osoba« (GS 25).

3.2.1 Sindikati

Istaknutu ulogu u promicanju subjektivne dimenzije ljudskog rada imaju *sindikati, okruženje radnog mjesta* i, u svjetskim okvirima, *razmjena ili trgovina*. Već u enciklici *Quadragesimo anno* ističe se važnost *sindikata* u osiguranju prava radnika.⁴² U kasnijim enciklikama, kadgod je riječ o gospodarskim prilikama i uvjetima, pape govore o pravu radnika na udruživanje u sindikate.⁴³ Također i Ivan Pavao II. potvrđuje to pravo, govoreći primjerice o pravu na obustavu rada ili

39 U svezi sa subjektivnosti rada, na sebi svojstveni način govori i koncilski konstitucija *Gaudium et spes*, osobito u prvom poglavlju.

40 U svezi uključivanja osobne dimenzije u neoklasični model vidi: Horst SIEBERT, *The Ethical Foundations of the Market Economy: International Workshop*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1994.

41 Usp. Piderit, 231.

42 Usp. QA 31–36 gdje Pijo XI. govori o važnosti radničkih udruženja i njihovim zadacima. U brojevima 93–97, gdje se o sindikatima govori i kao 'promicateljima' čudoreda među radnicima.

43 Usp., pravo na okupljanje i udruživanje u sindikate: RN 23–24; PT, 23; LE 20; GS 68.

štrajk, čija je zadaća ostvarenje gospodarskih ciljeva: »Što se toga tiče, radnici bi već morali sebi osigurati *pravo na štrajk* a da ne budu osobno kažnjavani što u njemu sudjeluju. Dopustivši da je zakonito sredstvo, ipak valja istodobno naglasiti da štrajk u određenom smislu ostaje krajnje sredstvo. Ne smije se nikako zloupotrijebiti; pogotovo ne za 'političke igre'« (LE 20).

Rad u tvornicama i poduzećima obavlja se s drugim radnicima koji zajedno surađuju u proizvodnji dobara. Takav rad je društvena pojava ili, određenije, *socijalizacija* koja se osjeća i izvan radnog mjesta. Ljudi, radeći zajedno, upućeni su jedni na druge, uzajamno se pomažu i time se ostvaruju kao društvena bića (u koju je uključena osobna dimenzija). Upravo osiguranje prigoda za takvu socijalizaciju jedna je od dužnosti i funkcije sindikata. »Zadaća« sindikata »je zaštita životnih interesa radnika na svim onim područjima na kojima je riječ o njihovim pravima. Povijesno iskustvo uči da su takve organizacije nužan element društvenog života, osobito u modernim industrijskim društvima« (LE 20). »Potrebno je, na kraju, jamčiti poštivanje 'humanih, radnih sati i odmora, osim toga pravo da se izražava vlastita osobnost na radnom mjestu te da se ne mora trpjeti nikakvo nasilje nad vlastitom savješću ili nad vlastitim dostojanstvom. I tu je potrebno spomenuti ulogu sindikata, ne samo kao instrumenta ugovaranja, nego također kao 'mjesta' izražavanja radnikove osobnosti: oni služe razvitku vjerodostojne kulture rada te pomažu radnicima da sudjeluju na potpuno ljudski način u životu poduzeća« (CA 15).

Opis naravi i zadaće sindikata izloženih u enciklikama, čini se, treba shvatiti u najširem smislu. Naime, očekivalo bi se da radnička snaga preko sindikata raste u sveopćem udjelu gospodarskog odlučivanja. Ipak, danas sve veći broj radnika smatra da mogu dobro funkcionirati i bez sindikata, što je znak da značenje i uloga formalnog sindikata nije takva kakva bi se očekivala. Radnici se 'udružuju' u 'neformalne sindikate' bez jake organizacijske i hijerarhijske strukture. Oni su mjesto 'razmjene briga i iskustava' s najmanje mogućim obvezama.⁴⁴ Nadalje, postoji težnja da se formalni sindikati zatvaraju u granice 'svojeg' poduzeća ili tvornice, ili jedne grane industrije. Možda je sa stajališta vlastitih interesa zaštitnički stav sindikata razumljiv. Ipak, treba istaći da su sindikati bliži ostvarenju svojih zadaća, u skladu sa svojim poslanjem, ako su otvoreni bilo na nacionalnoj razini bilo na međunarodnoj. U tom slučaju i radnici bi mogli više ostvarivati svoja prava.

3.2.2 *Uloga međunarodne ekonomske razmjene*

U tom kontekstu *međunarodne trgovine ili razmjene* — a sa stajališta sindikata i poduzetničke djelatnosti — Ivan Pavao II. promišlja stanje radnika na svjetskoj razini. Njegov je zaključak da postoje velike razlike između razvijenih (tzv. *Prvog svijeta*) i nerazvijenih zemalja (tzv. *Drugog i Trećeg*, a danas čak i *Četvrtog svijeta*). I dok se u razvijenim zemljama razvijaju mnogovrsni sindikalni oblici djelovanja, dotle u nerazvijenim zemljama, zbog objektivnih i subjektivnih razloga, nije

⁴⁴ Usp. Piderit, 233. Zanimljivo je autorovo razmišljanje o poteškoćama formalnih sindikata u SAD-u. Vidi str. 233–234.

moguće razviti tu djelatnost. Razlozi mogu biti *nesposobnost sudjelovanja* u tržišnom gospodarstvu zbog nemogućnosti prikladnog obrazovanja i stjecanja traženih kvalifikacija ili pak prevelika uključenost sindikata u političke strukture. Zato Pavao s pravom zaključuje kako danas »mnogi ljudi, možda velika većina njih, ne raspolazu sredstvima koja bi im dopuštala da se na djelatvoran i čovjeka dostojan način uključe u strukturu poduzetničkog sustava u kojem rad zauzima doista središnje mjesto. Nemaju mogućnosti steći temeljne spoznaje koje bi im dopustile da izraze svoje stvaralaštvo i da razvijaju svoje mogućnosti, niti pak da uđu u mrežu međusobnog poznavanja i ophođenja, što bi omogućilo da se njihove kvalitete koriste i cijene.⁴⁵ Oni su (...) ako ne u pravom smislu riječi izrabljivani, a ono uvelike pritisnuti u stranu, te se gospodarski razvitak odvija (...) iznad njihovih glava...« (CA 33).

Neki ekonomisti, kao primjerice Piderit, misle da prvotni razlog marginalizacije siromašnih zemalja nije međunarodna trgovina budući su »brojne siromašne zemlje izvukle značajnu korist od međunarodne trgovine u zadnjih trideset godina«. ⁴⁶ Ipak treba primijetiti kako ta korist, sa stajališta stvarnog materijalnog napretka, u veoma velikom omjeru ide u prilog bogatih i jačih. Nisam za *uravnilovku*, ali svi ljudi imaju pravo na pristojan život a ne samo mala manjina. Potrebno je više razmišljati, odgajati sebe i odlučnije djelovati u duhu *solidarnosti* koja bi međunarodnu trgovinu usmjeravala na dobrobit sviju.

Međunarodna trgovina, kako je ovdje shvaćam, pretpostavlja i zahtijeva *slobodnu tržišnu ekonomiju*. Iako ova nije čarobno rješenje svih problema, ipak se pokazala boljom od dosad primijenjenih.⁴⁷ Zato i Ivan Pavao II., iako veoma

45 Koliko i kako je moguće promijeniti takvo stanje na međunarodnoj razini? Čini se da su gospodarske i političke strukture bogatih i razvijenih zemalja malo ili nimalo spremne pomoći siromašnim i nerazvijenim zemljama da dostignu barem ono najpotrebnije za svoje pučanstvo. Hoće li bogate zemlje prestati gledati i postupati sa siromašnim zemljama kao, prije svega, s izvorom sirovina i jeftine radne snage i namjerno ih držati u 'gospodarskom i političkom neznanju', opravdavajući se pri tome pravilima i zakonima slobodne tržišne ekonomije? To su pitanja koja si svatko tko vjeruje da je čovjek slika Božja, mora postaviti i djelatvorno tražiti odgovor na njih. Po mom mišljenju, razlozi takvog neprirodnog i neljudskog stanja su višestruki. No čini mi se da je sebičnost i namjerno održavanje takvoga stanja jedan od glavnih uzroka. Čovjek se zatvorio pred drugim čovjekom, a otvorio se svojoj uživalačkoj sebičnosti. Time je postao rob pohlepe koja rada očaj za većinu pučanstva i ravnodušnost uživalačke manjine.

46 Usp. John J. Piderit, 235. Autor spominje, iz perspektive slobodnog tržišnog gospodarstva SAD-a, kako su često radnici i razvijenih i nerazvijenih zemalja istodobno nezadovoljni: »... radnici u SAD-u pogrešno prigovaraju kada se proizvodni pogoni, koji ne traže kvalificirane radnike, rastave i prenesu u zemlje Trećega svijeta. S druge strane, radnici u Trećem svijetu, jednako zavarani, prigovaraju da se oni ne mogu natjecati sa SAD-om jer američki radnici imaju na raspolaganju tako puno kapitalnih dobara.« Autor smatra kako ova prigovaranja »potkopavaju jedno drugo. Ono što je važno nije apsolutni broj radnika u zemlji ili apsolutna količina kapitala, već omjer kapitala s radom uspoređujući ga u jednoj i drugoj zemlji (...). Kakavgod je omjer kapitala i rada u jednoj zemlji, ona može profitabilno trgovati s drugom zemljom« (str. 234).

47 Isti autor smatra da je jedan od razloga zašto je Afrika najsiromašniji kontinent upravo neprihvaćanje slobodne tržišne ekonomije, a time i nemogućnost ravnopravnog sudjelovanja u međunarodnoj trgovini. Nasuprot tome, brojne azijske zemlje, nekoć smatrane najsiromašnijim dijelom svijeta, izrasle su u srednje razvijene pa i u visoko razvijene zemlje. Usp. Isto, str. 236.

oprezno i uz stroge uvjete, govori o tržišnoj ekonomiji »na razini pojedinih nacija te na razini međunarodnih odnosa« kao »najdjelotvornijem sredstvu kako bi se upotrijebili resursi i djelotvorno odgovorilo na potrebe« (CA 34). To istodobno znači i formiranje radnika, i ljudi općenito, kako bi bili sposobni rukovati mehanizmima slobodne tržišne ekonomije. Drugim riječima, »potrebno je (...) pomoći tim potrebitim ljudima da steknu znanja i da uđu u krug međusobne povezanosti, da razviju svoje mogućnosti kako bi najbolje koristili svoje sposobnosti i resurs« (CA 34). Ustvari, jedan od razloga povećanja jaza između radnika u razvijenim zemljama i radnika u nerazvijenim zemljama (s obzirom na njihove kvalifikacije i stručnu osposobljenost) jest u veličini sredstava koja se ulažu u kvalificiranje: dok su ona veoma velika u razvijenim zemljama, dotle siromašne zemlje (zbog objektivnih i subjektivnih razloga) veoma malo ulažu za istu potrebu. S tog stajališta, pomoć siromašnim zemljama u duhu kršćanske solidarnosti trebala bi se materijalizirati upravo u formiranju i kvalificiranju kadrova.⁴⁸

3.2.3 Uloga radnog mjesta

Uz sindikate i međunarodnu trgovinu i *radno mjesto* utječe na ponašanje potrošača. Riječ je o *uljudnosti i prijateljstvu* koja se razvijaju na radnom mjestu. Većina ljudi danas radi u tijesnoj suradnji s drugima. Upravo ta činjenica (i pored često nametnute izoliranosti radnika u modernoj industriji — proizvodnji) 'raditi s drugima i uz druge', čemu je posvećen cijeli radni tjedan, nalaže da sami radnici što više osmisle i očovječe to 'radno zajedništvo'. Radno mjesto je tako, uz obitelj, prvotna zajednica radnika u kojoj on traži zadovoljstvo i ispunjenje, razvija prijateljstvo i stječe svijest da proizvodi društveno korisna dobra i službe. To je ustvari 'naravno' okruženje koje je čovjeku potrebno kako bi mogao kao osoba cijeniti svoju transcendentnu dimenziju. Čovjek, »ukoliko je osoba, može darivati samoga sebe (...) drugim osobama, i na kraju, Bogu koji je tvorac njegova bića i jedini koji može potpuno prihvatiti njegov dar«. Protivno tome, »otuđen je čovjek onaj koji odbija da transcendiru sebe samoga i da živi iskustvo darivanja samoga sebe i oblikovanja vjerodostojne ljudske zajednice usmjerene prema njezinu posljednjem cilju što je Bog. Otušeno je ono društvo koje u svojim oblicima društvene organizacije, u oblicima proizvodnje i potrošnje otežava ostvarivanje toga darivanja i oblikovanja te međuljudske solidarnosti« (CA 41).

Iz citiranoga je jasno da su dobra ili službe društveno korisni samo ako pomažu ljudima da ostvare svoju zadaću i postignu životnu svrhu. Čovjekova životna svrha je Bog, a bliže zadaće su obavljanje onih aktivnosti koje ih usmjeravaju prema Bogu. Dosljedno tomu, i gospodarske aktivnosti kao što su potrošnja, štednja i ulaganje treba promatrati sa stajališta njegove životne svrhe. »Zato je potrebno potruditi se da se izgrade stilovi života u kojima traženje istinitoga, i lijepoga, i dobrog i zajedništvo s drugim ljudima u svrhu zajedničkog rasta budu elementi koji će vladati izborom potrošnje, štednje i investicija.« (CA 36). Riječ je o zadaći svakog

48 Riječ je prije svega o pomaganju dobro promišljenih konkretnih projekata u siromašnim zemljama kao što su primjerice, otvaranje malih farmi, opismenjivanje, pomaganje domaćih zanata, stvaranje malih poljodjelskih udruga itd., a nikako činovničkim putem davanja novčanih sredstava vladama.

radnika (dakako, i svakog čovjeka) čije ostvarenje traži trajni napor i spremnost u samoodgajanju — a ono se događa na radnom mjestu u zajedništvu s drugim radnicima — kroz koje će moći disciplinirati svoje trošenje, ulaganje i štednju i učiniti ih i osobno i društveno korisnima. Kršćanska poruka dakle traži podvrgavanje ekonomskog djelovanja dobru osobe, čovjeka. Ona promiče očovječenje ekonomije kako bi ova bila u službi čovjekovog pobožanstvenjenja.

Dodajmo ovome kako u naglašavanju poštivanja dostojanstva radnika i njegovog rada, kao i poštivanja društvene etike, Ivan Pavao II. ne želi podcjenjivati značenje i ulogu dobiti ili zarade. »Crkva priznaje *pravednu funkciju* profita kao pokazatelja dobrog poslovanja tvrtke (...). Dohodak ipak nije jedini pokazatelj stanja poduzeća. Moguće je da su ekonomski računi u redu, a da su istodobno ljudi, koji čine najdragocijeniji posjed tvrtke, poniženi, povrijeđeni u svojem dostojanstvu. To je, dakako, moralno nedopustivo (...). Svrha poduzeća, u stvari, nije jednostavno proizvodnja dohotka, nego postojanje same tvrtke kao *zajednice ljudi* koji na različit način ostvaruju zadovoljavanje svojih temeljnih potreba te tvore posebnu skupinu u službi cijelog društva« (CA 35).

3.3 *Ekonomsko ponašanje proizvođača*

Idealni standardni neoklasični model prije svega ističe važnost tržišnog natjecanja koje funkcionira uz određene pretpostavke (primjerice, da su svakoj tvrtki na raspolaganju ista tehnologija i talenti ili da su svi proizvodi i proizvodni procesi poznati i pristupačni). Na drugom mjestu je uprava i tehnologija u tvrtki.

Za promicatelje neoklasičnog modela u svim tvrtkama uprave su iste, tj. menadžeri rade prema trima pravilima: maksimalno povećanje dobiti, djelovanje prema zakonima zemlje i prema društveno nametnutim običajima.⁴⁹ Djelovanje prema takvim pravilima može dovesti u pitanje radnike i njihova prava, tj. potonje učiniti ovisnim jedino o pravilima određenog ekonomskog sustava. Zato Ivan Pavao II. opravdano upozorava da »ostvarenje prava radnika ne može, ipak, biti (...) samo izvod ekonomskih sustava koje, u većoj ili manjoj mjeri, vodi kriterij što većeg dobitka. Naprotiv, upravo poštivanje objektivnih prava radnika (...) mora biti *prikladni i temeljni kriterij* oblikovanje svekolike ekonomije« (LE 17).

Spomenuta 'objektivna radnička prava' redovito su djelomično određena postignutim društveno-ekonomskim statusom u određenom društvu. Međutim, dok je to istina u društvu s *izuzetno snažnim običajima*, koji djeluju ograničavajuće na rad menadžera i zbog čega je dostatno da radnička prava postoje *kao dio društvene strukture*, u drugim društvima u kojima običaji nisu dostatno ograničenje menadžerskoj aktivnosti radnička prava moraju biti ozakonjena. Riječ je o dinamičkom procesu u kojemu se teži jasnom razgraničavanju djelovanja — prava i dužnosti — menadžmenta i radnika, a koji *zajedno* sudjeluju u proizvodnom procesu.

Iz rečenoga slijedi da ekonomisti menadžeri moraju shvatiti i prihvatiti da je neoklasični ekonomski model samo model i zato se mora trajno popravljati u stvarnoj primjeni. Stvarnost — ljudi radnici i njihovo dostojanstvo i dobrobit —

49 Usp. Piderit, 238.

mora biti kriterij prilagodbe i djelovanja menadžerske strukture. Upravo tu ostaje problem jer neki misle da je zanimanje i zadatak menadžera jedino ostvariti što veću dobit. Stoga je dobro prisjetiti se riječi Ivana Pavla II.: »Ovoj općoj analizi s religioznog gledišta mogu se dodati i neka zasebna razmišljanja. Među tim činima i postupcima što su suprotni volji Božjoj i dobru bližnjega, kao i među 'strukturama' što ih unose, danas je, izgleda najznakovitije dvoje: s jedne strane, isključiva pohlepa za dobitkom i, s druge strane, žeđ za vlašću s težnjom da se drugima nametne vlastita volja. Svakome od ta dva stava može se, da bismo ih bolje ocrtali, dodati i izraz: 'pod svaku cijenu'. Drugim riječima, suočeni smo s apsolutiziranjem ljudskih stavova sa svim njihovim mogućim posljedicama« (SRS 37).

Iako neoklasični ekonomisti smatraju da njihov model ne sadrži nikakve etičke propise i odredbe, Piderit tvrdi da upravo izgrađenost modela na utilitarističkom temelju ističe etičku dimenziju, »jer stavljajući na prvo mjesto ostvarivanje što veće dobiti, ne bi trebala biti prilika za kršenje zakona ili djelovati suprotno obvezujućim društvenim običajima«. ⁵⁰

Daljnji elementi koji mogu određivati ponašanje proizvođača su *radna pokretljivost* i *dijeljenje dobiti i pravedna nagrada*. S obzirom na ponašanje radnika na radnom mjestu, promicatelji neoklasičnog modela nisu skloni ozakonjivanju ponašanja na radnom mjestu, s obrazloženjem kako su radnici slobodni otići na drugo radno mjesto ako su nezadovoljni trenutnim radnim uvjetima. Međutim, tako zauzeti stav, redovito sa strane uprave, može dovesti radnike u položaj isključive ovisnosti o dobiti (što je glavna zadaća uprave poduzeća), čemu su podložni i radni uvjeti i pravo promjene radnog mjesta. Stoga je nužno ozakoniti ponašanja na radnom mjestu. To bi pomoglo zaštititi prava radnika, njihovog ljudskog i radničkog dostojanstva; točno bi se odredile obveze radnika prema općem dobru, uredili bi se odnosi s upravom i ispravno vrednovala dobit. Sve je to dio 'etike rada', čije je oživotvorenje nužno kako bi čovjek–radnik ostvario svoju zadaću. ⁵¹

S obzirom na pravednu nagradu i dijeljenje dobiti, treba početi od činjenice da su i uprava i nekvalificirani radnici *zajedno radnici* u tvrtki. Prema tome i tradicionalna razlika između menadžmenta i radnika — gdje prvi preuzima odgovornost za cjelokupno djelovanje poduzeća, a drugi samo za svoje radno mjesto — treba se ispraviti. Sve češće se danas poziva radnike na sudjelovanje u cjelokupnom poslovanju i kapitalu tvrtke za što se i prikladno nagrađuju i materijalno i moralno, tj. s većom odgovornošću i dostojanstvom. Radnici, zajedno s menadžerima, sudjeluju u dobrima poduzeća i vlasnikovim planovima te na taj način utiru put poštivanju etike rada. LE nadalje kaže ovako: »Pravedni sustav rada (...) može biti samo onaj koji u svojim korijenima prevladava antinomiju između rada i kapitala, težeci da se strukturira prema gore iznijetom načelu o bitnom i efektivnom prvenstvu rada, o subjektivnom značenju ljudskog rada i njegovu djelotvornom udjelu u svoj proizvodnji, bez obzira na narav djela što ga radnik čini.« (br. 13).

50 Usp. Piderit, str. 239. Ipak autor ne objašnjava zašto je to tako i na koji način bi bilo izvedivo.

51 Isto, str. 240.

Uključivanje radnika u politiku vođenja i suodlučivanja tvrtke izravno je strukturalno priznavanje radnika, prvenstva osobe u ljudskim djelatnostima.⁵² Istodobno, s praktičnog stajališta smisao prvenstva osobe u ljudskom radu je *pravedna plaća* ili nagrada, tj. takva koja bi osiguravala pristojni život radniku i osobama za koje se mora i treba brinuti. Istu misao izriče i Ivan Pavao II.: »A 'siromaha' ima u raznim oblicima, na različitim mjestima i u različitim trenucima, javljaju se često kao žrtve povrijeđena dostojanstva ljudskoga rada; bilo zato što su ograničene mogućnosti za rad — zbog, nažalost, prisilne nezaposlenosti — bilo zato što se podcjenjuju vrijednosti rada, kao i prava koja iz njega proizlaze, osobito prava na pravednu plaću, na sigurnost radnikove osobe i obitelji.« (LE 8).

U svezi s *pravednom plaćom* treba naglasiti kako taj pojam zauzima jedno od središnjih mjesta u DNC.⁵³ No čini se da se njegova funkcija mijenjala zajedno s gospodarskim uvjetima i promjenama. U svakom slučaju, danas pravedna plaća ne podrazumijeva samo sredstva za dostatno puko preživljavanje, već *osiguravanje sredstava za obavljanje temeljnih životnih funkcija* — u pravednosti i dostojanstvu radnika i članova njegove obitelji. Važno je istaknuti da pape u svojim enciklikama nisu brojčano određivali kolika bi ta plaća morala biti i kako bi se trebala odrediti, već su jasno iznijeli načela prema kojima mora biti određena, a to su pravednost i dostojanstvo osobe i obitelji.

Sada je red na ekonomistima da prema tim načelima stvaraju kriterije ili mjerila za pravednu plaću. Tako Piderit ispravno primjećuje kako do danas »nije bilo većeg zanimanja za to pitanje«, pa ni kod kršćanski usmjerenih ekonomista. Ovi se, naime, pozivaju na činjenicu da je »plaća određena snagom ponude i potražnje na tržištu.«⁵⁴ To je djelomično točno jer uz tržište, kao čimbenik određivanja visine plaće, postoji i *društveno okruženje* (legalne strukture i društveni običaji), unutar kojega djeluje tržište, a koje također utječe na određivanje 'pravedne plaće'. Potonja utječe i na 'najmanju plaću', čija visina ovisi upravo o društvenom okruženju koje je različito u razvijenim i nerazvijenim gospodarstvima. Čini se da bi najmanja plaća trebala trajno rasti, ovisno o stvarnim prilikama i mogućnostima.⁵⁵

U svemu tome važno mjesto pripada i *poduzetnicima* koji obavljaju zadatke, bitne i za radnike i za upravu poduzeća. Moderna ekonomija nije moguća bez slobodnog poduzetništva. Poduzetnici strukturiraju tvrtke i poduzeća na način koji gospodarstvu donosi nove proizvode i potiče na bolju iskoristivost dobara. Poduzetništvo samo pomaže društvu da bolje ostvari zadaću koju mu je Bog dodijelio. Ivan Pavao II. to opisuje slijedećim riječima: »Organizirati takav proizvodni napor, planirati njegovo trajanje u vremenu, potruditi se da pozitivno odgovara potrebama koje mora zadovoljiti, preuzimati nužne rizike: i to je jedno vrela bogatstva modernog društva. Tako sve očitijom i odlučujućom postaje uloga ljudskoga

52 Primjeri takvog suodlučivanja su danas sve brojniji. Spominjem samo *ESOP* (Employee Stock Ownership Plans) u SAD-u, ili *Mitbestimmung* program u Njemačkoj.

53 Usp. RN, 3s, 17; QA, 29, 30, 73, 74; MM, 13, 31, 68–81, 139; PT, 20, 64; LE, 8, 15, 19; CA, 8...

54 Usp. John J. Piderit, str. 242.

55 Isto, str. 243.

rada, discipliniranog i stvaralačkog i — kao bitan dio takvoga rada — sposobnosti za inicijativu i poduzetništvo« (CA, 32).

Kako ekonomisti neoklasičari shvaćaju poduzetništvo? Bez ulaznja u dublju analizu, čini se da nisu previše zaokupljeni poduzetnicima. Ekonomisti neoklasičari naime vjeruju kako će sama osigurana sloboda unutar tržišne ekonomije uvjetovati i izmamiti više poduzetničke aktivnosti kod nadarenih ljudi. Jednako tako smatraju kako je glavni motiv poduzetničkog djelovanja osiguranje povrata većeg od uloženog kapitala. Čini se da takvom načinu razmišljanja nedostaje dublje proučavanje 'ljudske motivacije': jesu li uistinu samo dobit i povećanje razlika u društvu glavni motivacijski poticaji poduzetnika? Postoji opasnost da se pri svemu podcijeni čovjek jer »otudjenje nastaje također u radu kada je organiziran tako da se samo 'maksimiraju' njegovi plodovi i dohoci, a ne mari se za to je li se radnik pomoću vlastitoga rada ostvaruje više ili manje kao čovjek već prema tomu kako raste njegovo sudjelovanje u vjerodostojnoj solidarnoj zajednici, ili pak raste njegova izolacija u spletu odnosa krajnjeg suparništva i međusobnog otudjenja u kojemu ga smatraju samo sredstvom a ne ciljem« (CA 41).

Zaključno razmišljanje

Socijalne enciklike Ivana Pavla II. — *Laborem exercens*, *Sollicitudo rei socialis* i *Centesimus annus* — istodobno se služe standardima neoklasičnog ekonomskog modela i kritiziraju ih. Papinu opreznu potvrdu tržišne ekonomije u okviru dinamičnog neoklasičnog modela prati uporno isticanje važnosti ljudskog čimbenika. Pri tome pravedna i učinkovita raspodjela bogatstva i dobiti na sve ljude postaje vrijednost za ekonomski sustav.

Velika je uloga *sindikata* u tom procesu. Papa im daje snažnu potporu koja je tim vrednija što su više izloženi političkim pritiscima koji ih iznutra razjedinjuju. Napasti i sugestiji logike neoklasičnog modela da se zatvaraju u sebe — brinu se samo za svoje radnike — Papa potiče na solidarnost među svim sindikatima, među svim radnicima. Zato sindikatima treba pomagati da vjerno ostvaruju etičko načelo solidarnosti.

Budući da je zadaća socijalnih enciklika promicanje općeg dobra svih ljudi, Papa uzima u obzir analizu neoklasičnih ekonomista o važnosti i snazi *međunarodne trgovine* u poboljšanju gospodarske situacije u svijetu, ali istodobno upozorava da to poboljšanje mora biti za sve ljude: međunarodna trgovina ne smije produbljivati jaz između bogatih i siromašnih, već predstavlja sredstvo njegovog uklanjanja.

Pri svemu tome ne smijemo zaboraviti motivaciju vlastitog djelovanja i ponašanja ekonomskih agenata, o čemu je često riječ u socijalnim enciklikama. Papa naime upozorava kako neoklasični model ne bi smio biti upotrijebljen u opravdavanju neetičkog ekonomskog ponašanja: poboljšavanja gospodarstva u trci za dobitkom (što niti sam model ne predviđa). Zbog toga je važno poštivati *društveno obvezujuće običaje* i *pravni sustav*, koji su uključno sadržani u neoklasičnom modelu.

Neoklasični ekonomski model izričaj je slobodno tržišne ekonomije koja zahtijeva demokratski politički sustav. Sva tri elementa su u uzajamno uzročnom odnosu, a sva tri zajedno, kroz demokraciju, zrcale etička načela većine pučanstva.

Mislim da je najvažnija zadaća katolika u hrvatskom društvu uvjeriti sebe i sve građane da *etička načela*, koja pape iznose u socijalnim enciklikama, prihvate i da ih žive u osobnom i društvenom životu.

JOHN PAUL II AND THE CONTEMPORARY ECONOMIC ORDER

Moral Perspectives on the Social Encyclicals of John Paul II

Josip JELENIĆ

Summary

*In his interpretation of the tasks of the economy — in the social encyclicals *Laborem exercens*, *Sollicitudo rei socialis*, *Centesimus annus* — John Paul II evades the ideological trap by drawing on Theology and thus giving his teaching a universal human dimension. The theological character of the Social Teachings of the Church is analysed from the following vantage points: (1) their supraideological dimension, (2) the advantageousness and relativity of the economic neoclassical model, and (3) the 'economic' teachings of John Paul II.*